

БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА КУЛТУРА: ПЛАСТОВЕ НА ФОРМИРАНЕ

Гл. ас. д-р Димитър Ганев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В настоящата статия са очертани основните пластове, които се оказват фундаментални за изграждането на българската политическа култура. В началото на текста е разяснено понятието политическа култура. Разглежданите пластове са четири: географски, балкански, православен и национален. Именно те се оказват определящи за характера на българската политическа култура в модерната история на България.

Ключови думи: политическа култура; пластове; география; Балкани; православие; националност

Увод

Всяко общество, в това число и българското, е формирано бавно и постепенно от разнородни фактори – географски, исторически, културни и др. Те формират различни пластове в българската политическа култура. Всеки от тези пластове влияе върху следващите, като те се трупат един върху друг. Именно комбинацията от различните пластове формира българската политическа култура, нашите политически нагласи, ориентири и разбирания.

Политически философи също засягат този тип проблематика: „...хората не променят устройството изведнъж, а се задоволяват отначало с това да си отнемат взаимно дребни неща, така че законите, които са били в сила досега, остават, но управляват тези, които искат да променят държавното устройство“ (Aristotel 1995, p. 137). Бащата на политическата теория преди 2400 години забелязва като вече ясна тази закономерност – че хората свикват с политическите управления, че тези управления създават у тях дълбоки и устойчиви навици и че преходът от едно държавно устройство към друго се характеризира с тази странна картина, при която волята на управляващите не може веднага да се приложи на практика, въпреки че има пълен консенсус, че те трябва да управляват. Държавниците и техните закони трябва дълго време да се съобразяват с инерциите на предишни управления и с физиономиите на политически устройства, които уж са вече рухнали. Минават повече от

осемнадесет века, за да се роди следващият политически теоретик, който ще доведе емпиричния дескриптивен метод на Аристотел до такава крайност, че ще се получи модерният политически реализъм. Това е Николо Макиавели, в друго общество, друг режим, друга религия и епоха. Ето какво откриваме в петата глава на „Владетелят“: *„Когато завоюваните държави са свикнали да живеят по собствени закони и свободно, три са начините, по които завоевателят може да ги запази: първият е да ги разруши напълно; вторият – да се засели да живее в тях, и третият – да ги остави да живеят по своите закони, като им определи данък и създаде в тях управление от малцина, които да поддържат приятелско отношение към завоевателя... Владетелят, който завоюва град, свикнал да живее свободно, и не го унищожи, рискува самият той да бъде унищожен. Там народът винаги ще се бунтува в името на свободата и старите си порядки, които не могат да бъдат заличени от паметта му нито от времето, нито от благодеянията“* (Machiavelli 2014, pp. 73 – 75).

Макиавели съзира тази политическа пластичност на народите и дори вижда в нея екзистенциална заплаха за владетеля – каквото си притиснал, може да отскочи обратно, защото обществата имат памет за устройството си, както и гъвкавите тела имат памет за своята форма. Толкова е естествена човешката наклонност към обичаите, към установеното право.

Основната цел, които си поставям с настоящата статия, е да отговоря кои са основните пластове, които формират българската политическа култура до Освобождението от 1878 г. Формираната политическа култура до този исторически момент се явява и основният фундамент, върху който се изгражда цялата ни модерна държавност.

Преди всичко обаче е необходимо да изясним какво съдържание всъщност стои зад понятието политическа култура.

Политическата култура е понятие, което се въвежда от Гейбриел Алмънд през 1956 г. в негов доклад, изнесен на конференцията на Комитета по сравнителна политология в Принстънския университет. Впоследствие Алмънд заедно със Сидни Верба в техния класически труд от 1963 г. „Гражданска култура. Политически възприятия и демокрация в пет нации“ (Almond and Verba 1963) навлизат в дълбочина на понятието и развиват цяла теория около политическата култура. Те описват как културата влияе върху политиката и че всяка политическа система е вградена в определена политическа култура (Almond and Verba 1963, p. 12). Само две години след появата на „Гражданската култура“ Лушън Пай, в съавторство със Сидни Верба, определя политическата култура като самоутвърждаваща се система от нагласи и идеали, произтичаща от историята на обществото, неговите традиции, духа на обществените му организации, инстинкта и разсъжденията на гражданите и етичния кодекс на лидерите му (Pye & Verba 1965, p. 7) (Zhechkova 2019, p. 33). Аренд Лийпхард в книгата си „Модели на демокрация“ развива тезата, че

не само политическата култура влияе на политическите институции, но съществува и обратен процес, в който определени политически институции са в състояние да повлияят на културните характеристики на едно общество, да променят неговите разбирания, политически възприятия и политическа култура, като цяло (Lijphart 1999).

Отвъд класическите дефиниции, политическата култура може да бъде определена най-общо като възприятие спрямо политическите явления, формирано от ценностни ориентири, исторически традиции, културни особености и социална среда.

За да отговорим на целите на настоящата статия, трябва да установим кои са тези пластове в българската политическа култура, трупани в продължение на векове. Пластове, които дават най-сериозно отражение върху формирането на политическата култура на българите. Далеч съм от мисълта, че посочените пластове са изчерпателно изброени. По-скоро бих ги определил като основни. Без съмнение към тях могат да бъдат добавени и още, но те ще са по-скоро вторични пластове, част от вече изброените.

Географският пласт

Британският географ Халфорд Макиндер формулира в началото на XX век географска теория (Mackinder 1904), която ще се окаже в основата на геополитическата наука през следващото столетие, а и до наши дни. Есето, което той предлага на вниманието на Кралското географско дружество, се казва „Географската ос на историята“ и постулира, че земната повърхнина може да бъде разделена на три: 1) „Светът-остров“ (World-Island) – който се състои от континентална Европа, Африка и Азия и следователно представлява огромната част от сушата на планетата; 2) крайбрежните острови (offshore islands) – разпръснатите по периферията на Света-остров малки острови, по-важните от които са Британските острови и Японските острови, лежащи съответно срещу западния и срещу източния бряг на Евразия; и 3) отвъдморските острови, както той назовава Северна Америка, Южна Америка и Океания. Водещата теза на неговия труд е, че съществува едно голямо пространство в средната и северната част на Света-остров, което той нарича първоначално „осов ареал“ (pivot area), а по-късно „Средиземие“ или „Сърцевина“ (Heartland) и което се простира от р. Волга до р. Яндзъ и от Хималаите до Северния ледовит океан. То е „сърцевината“ на Евразия и по онова време вече е съвпадало почти изцяло с Руската империя. По-късно, през 1919 г., Макиндер продължава тезата си в следваща книга, озаглавена „Демократични идеали и реалност“, в която вече навлиза в по-големи подробности за политическите импликации на този географски модел. Има едно известно изречение от книгата, което обобщава геополитическите разбирания на Макиндер:

„Който властва над Източна Европа, той повелява на Хартланда; който властва над Хартланда, той повелява на Света-остров; който властва над Света-остров, той повелява на целия свят.“ (Mackinder 1919, p. 115)

През втората половина на XX в. друг учен, който е от гръцки произход – Димитрис Кицикис, стъпва върху теорията на Макиндер и я преосмисля, за да изложи по-различен модел. Кицикис също дели света на три, но не изхожда толкова от географските дадености, колкото от историята на цивилизациите. Светът според него се поделва на: 1) Западен; 2) Източен и 3) Междинен регион. Междинният регион е историческо, а не толкова географско пространство, което обхваща Северна Африка, Близкия изток, Мала Азия, Балканите, Източна Европа и Макиндеровия Хартланд, само че изключва от него Североизточен Китай. Кицикис смята, че в религиозен план Междинният регион се доминира от източноправославното християнство и сунитския ислям, а в по-малка степен – също от юдаизма и шиитския ислям. Това цивилизационно пространство има само един политически израз и той е Империята. Според Кицикис това винаги е била една-единствена универсална, мултикултурна и мултиетническа Империя, чийто стратегически център през повечето време е бил около Егейско море, Босфора и Дарданелите. Всички големи войни в този регион на света са се водили по същество за наследството на тази Империя. Тя е била персийска, елинистична, римска, византийска и османска. Имало е също периферни империи в рамките на Междинния регион, които са опитвали да се домогнат до центъра Византион-Константинопол-Истанбул – това правят арабите през VII – VIII век и руснаците през XIX – XX в. Важно е да се разбере, набляга Кицикис, че това не са войни за експанзия, а войни за наследство. Корекцията в границите, която той прави спрямо Макиндер, е именно с оглед на това съображение. Междинният регион граничи със Запада по линията между Белград и Загреб, изключва католическите страни от Хабсбургското наследство, Полша и Прибалтика, а на Изток изключва китайския свят. Той включва половината от Европа и половината от Азия, но това не го прави „мост между Запад и Изток“, а нещо трето, различно. Западна Европа се е отделила трайно от това пространство още по времето на Ренесанса и Четвъртия кръстоносен поход. В този ред на мисли, Европа и Азия са географски понятия, но те не обозначават цивилизации (Kitsikis 1985, p. 23).

Географската съдба на България ни е поставила като част именно от Междинния регион, като последователно е гравитирала в орбитата (при това най-близката орбита) на Империята – първо Византийската, а после Османската. Разстоянието от София до Цариград не е много по-голямо от дистанцията между София и Варна. В този смисъл, България е част от Европа географски, но по отношение на своята цивилизационна принадлежност България е страна от Междинния регион, страна от потомството на бившите универсални

империи, тоест тя е част от „Стария свят“ или „Стария Запад“. Това е трудно за произнасяне и осъзнаване в днешно време, но е абсолютно необходимо за осмислянето на странната българска душевност, на нейния най-дълбок пласт, и особено на нейния политически израз в историята, включително в най-модерната история.

Балканският пласт

Балканите без съмнение са част от „междинния регион“ в географско отношение, но към него се натрупват още множество културни фактори, които полагат изцяло нов пласт върху стария. Трудно бихме могли да изброим всички фактори, оформили Балканите като общо пространство. Сред най-значимите политически наследства на този регион без съмнение спадат римското, византийското, османското и комунистическото. Мария Тодорова обобщава това така: *В областта на религията можем да посочим християнската, мюсюлманската и юдейската традиция с многобройните им секти и разклонения. В областта на изкуството и културата – наследството на предгръцките племена, гърците, многобройните етнически групи, заселили полуострова, и т.н.; в социалните и демографските измерения – наследството на големи и неспирни преселения, етническо многообразие, полуномадство, мащабно и егалитарно земеделие, късна урбанизация и т.н.. Въпреки всички тези общи наследства, две могат да бъдат открити като решаващи до XIX в. – това са хилядолетното присъствие на Византия с неговото дълбоко политическо, институционално, правно, религиозно и културно влияние. Другото е половинхилядолетното османско управление, което дава на полуострова името му и най-дългия период на политическо единство в историята му (Todorova 2010, pp. 35 – 36).*

Това многообразно наследство има и западни елементи, но решаващите фактори до XIX в. без съмнение са източни. Именно балканското наследство всъщност дава тази източност на българската политическа култура. Един път през наследството на Византия, което пък по-късно се трансформира в „Трети Рим“ и отново ще оказва своето влияние върху българските земи, но вече от североизток. Другото източно влияние минава по-скоро от югоизток – ориенталското влияние на Османската империя. След XIX в. пък влиянието на Запада навлиза много по-сериозно на Балканския полуостров, явявайки се трети решаващ фактор в последните повече от 150 години.

Редица авторитетни балканисти, сред които може би най-далеч в тезата си отива Раймонд Детрез, излагат виждането, че на Балканите се е оформила една многолика, но кохерентна и устойчива общност от турци, гърци, българи, власи, албанци, сърби и други, която носи върху езика и културата си отпечатъка на многовековното пребиваване в една голяма държава без вътрешни граници. Лингвистите говорят за „балкански езиков съюз“, в който наглед

странно съжителстват езици от различни езикови семейства, които обаче споделят граматика, синтактични конструкции и фонетични особености, а се различават основно по лексиката. Сред няколкото теории, обясняващи формирането на балканския езиков съюз, днес само една звучи сериозно и изглежда широко приета. Това е хипотезата за езикова симбиоза с произтичащия от нея съставен език и/или билингвизъм (Todorova 2010, p. 186). Сходството е лесно забележимо и на нивото на битовите обичаи, приказките и музиката. Музиковедът и фолклорист Стоян Джуджев пише:

„Сравнителните изследвания на фолклора в балканските страни разкриват изненадващи паралели и съвпадения в областта на ритъма и лада, в орнаментите, в структурата и формата, в каденците и мелодичните стереотипи, в тоналните, модалните, ритмичните и морфологичните функции на елементите на мелодията у всички балкански народи – сърби, гърци, българи, албанци, румънци и др. Намират се също така съвпадения и паралели в сюжетите, в характеристиките на героите, във фабулите на народните песни и приказки у същите тези народи (Майстор Манол, Марко Кралевич, вградената невеста, мъртвият брат, злата свекърва и т.н.), в танцовите движения, ритми, стъпки и фигури (калушарски и русалийски танци), в игрите и обичаите през време на празниците от слънчевия календар (коледни обичаи, пролетни люлки на празника Гергьовден, танци и песни за празника Връбница, „Лазаруване“ и т.н.). По-късните изследвания ще открият съвпадения и паралели в стихосложението и в поетическата метрика (напр. утвърждаване на силабичния принцип и на слоговия паритет в стиховете и наличие на подобни метрични форми в поезията на повечето балкански народи); във вярванията и в религиозните и магическите обреди, в погребалните и сватбените обичаи (напр. „курбани“ или жертвоприношения, приношение на храна и вино на мъртвите и др.); в паремиялогията у почти всички балкански народи (напр. еднакви или подобни поговорки и пословици, стереотипни изрази за някои добродетели, за пороци, за брака, за труда, за всекидневния живот и т.н.). Всички тези съвпадения и паралели образуват един общ субстрат, който остава повече или по-малко устойчив въпреки разнообразието и изменчивостта на местните форми и стилове.“ (Dzhudzhev 1977, pp. 108 – 109)

От двата основни фактора (византийски и османски), повлияли на формирането на балканския пласт, все пак османското наследство се явява по-силният. Освен че е по-скорошен от византийския, той въздейства на българите в продължение на пет века без каквито и да било прекъсвания. Всъщност това е периодът, в който Балканите са най-дълго време под един властов център. Влиянието на византийски Константинопол може да е по-дълго чисто времево, но в него се редуват моменти на силно привличане и дистанция (включително и множество войни), което несъмнено намалява и неговата сила.

Османското завоевание създава приблизително еднакви условия за всички балкански култури и като ликвидира доминиращата духовна роля на византизма, съдейства за унифицирането на тези култури на общобалканска основа. Османската власт над полуострова за няколко века спомага да се стигне до едно общо балканско, ориенталско ниво, до много общи белези в начина на мислене и поведение – до един общ балкански, ориенталски менталитет (Genchev 1988, p. 101).

Вследствие на това вековно общуване с османската култура ясно личи влиянието в битовата сфера, в нравите и обичаите, в ориенталския стил на живот, в някои елементи на материалното производство, в личните отношения между хората, в житейското целомъдрие, хигиената, храненето, облеклото. И на последно място, но не и по значение – пластът турска лексика, останал в българския език, е главният белег, който би могъл да обозначи и измери турските влияния върху българската култура (Genchev 1988, p. 100).

Балканската общност пресича границите на етноса и на религията, формирайки едно особено, разноцветно, но и ясно очертано културно пространство, където се преплитат ориенталското, средиземноморското, степното и централноевропейското влияние. България трябва да се разглежда като страна, ситуирана в самото сърце на това пространство.

Да говорим обаче за обща балканска идентичност, би било твърде пресилено. Общото културно пространство не пречи да не обичаме съседите си, а враждите помежду ни да стигат до братоубийствени войни. Единственото общо място на балканската идентичност е „чужбината“, където най-отчетливо се открояват степените на чуждост. Когато не могат да намерят сънародници в чуждата страна, балканците изнамират други балканци, в близост до които се заселват, заедно с които преживяват трудностите на адаптацията. В чужбина „ужасните съседи“ и „съюзниците разбойници“, се държат заедно – мислейки преодоляването на дистанцията между себе си и „по-другите други“ като безболезнена (Ivanova 2005, p. 29).

Православният пласт

Православният пласт са развива на два етапа. Първият е самото покръстване, наложено от Борис I още през IX в., което прави християнството част от нашата култура. Вторият етап е свързан с пребиваването на българската общност под османска власт, когато православното християнство започва да изпъква над народностната идентичност. Именно така обаче успява да се съхрани нашата общност до XIX в., когато националната идентичност на българите, вече в модерна редакция, отново ще вземе връх.

В религиозно отношение Балканите се явяват концентриран израз на онова, което казахме и за целия Междинен регион: доминират източното православие и сунитският ислям. Детрез нарича християнското мнозин-

ство в балканската общност с името „ромей“ и развива убедително тезата, че тези хора били сплотени чак до началото или дори до средата на XIX в. много по-силно от религиозната си идентичност, отколкото от етническата (Detrez 2015, p. 33).

През XIV – XV в. Османската империя установява властта си над Балканския полуостров и християните спират да са господари на собствения си дом. Мюсюлманите, които властват и поддържат „Пакс отоманика“ в бившия византийски свят, получават в замяна на мира правото да упражняват религиозна дискриминация. Така например в Османската империя никой, който не е османлия (да се разбира мюсюлманин), не може да управлява, да носи оръжие, а в големи части на империята дори притежаването и обработването на земя преминава от подвластните християни в ръцете на мюсюлманските им господари (Тоунбее 2022, p. 160). Но въпреки тази дискриминация, а и в определен смисъл заради нея, православният пласт започва да се втвърдява. От една страна, Османската империя не тръгва решително да асимилира православно християнство и дори институционализира неговото представителство през Цариградската патриаршия. Институционалната рамка, в която Високата порта поддържа социалния мир вътре в империята, е т.нар. система на милетите. Османците организират обществените отношения не на етнически, а на религиозен принцип и карат всички източноправославни християни да влязат под юрисдикцията на Цариградската патриаршия, която да ги защитава и представлява пред султана.

От друга страна, дискриминационният натиск върху християнството без съмнение действа сплотяващо и създава нови връзки между различните народи и общности, изповядващи православието. Тази ромейска общност не само не се претопява, а напротив, добива все по-ясни очертания. Това е напълно логична вътрешна консолидация под външен (османски) натиск.

Всичко това обаче спира до средата на XIX в., когато националното самосъзнание отчетливо заменя религиозното. Но спокойно можем да кажем, че не става дума за някаква радикална подмяна на съзнанието, а по-скоро за пренареждане или надграждане на самия религиозен мироглед, доколкото националните революции в другите балкански страни, не само в България, са тясно свързани с въпроса за обособяването на поместните църкви. Това до ден-дневен продължава да е незаобиколим фактор на Балканите и го наблюдаваме в Република Северна Македония, където също разрешаването на църковния въпрос е от особено значение за националната идентичност.

През османския период всички белези от институциите на Второто българско царство избледняват, но не за сметка на някаква ислямска или турска асимилация, а за сметка на православната идентичност, защото тя запазва институционалния си израз и дори го укрепва. Цариградската патриаршия има по-голяма автономия в Османската империя, отколкото има например Руската

православна църква в Руската империя, въпреки че и двете наследяват концепцията за цезаропапизма от Византия. В Османската империя църквата има привилегированата позиция на посредник между централната власт и многобройното иноверско население.

Византия не изчезва от Балканите след османското нашествие, а напротив. Поради своето прекратяване тя започва да навлиза в културното кръвообращение на българите и другите народи дори повече отпреди.

Националният пласт

Идеите на Просвещението, намерили своя политически израз във Френската революция, както и възможностите за масово образование и печатните медии раждат националната идея, която променя напълно облика на целия свят и го прави такъв, какъвто го познаваме днес.

Въпреки това преди всичко трябва да направим разграничение, че раждането на нацията на Запад и на Изток се случва по различен начин най-вече поради различните исторически условия. На Запад образуването на нациите се дължи на прехода от феодално към бюргерско и индустриално общество и е във връзка със стопанското и технологичното развитие, освобождаването на селяните от крепостни форми на зависимост, разширяването на пазара, развитието на транспортна мрежа и масовото образование. В този смисъл западната концепция набляга върху спояващата роля на общите закони и институции и върху равенството на гражданите в политическата общност; тя предполага и ясно очертана територия, с която се идентифицират членове на общността. На Изток образуването на нациите се развива в контекста на потиснически империи – Османската, Хабсбургската и Руската. Етническите групи, които са под тези империи, се борят за своето освобождение и самоопределение. Тук силната национална идея се формира под влияние на чувството за унижение и наранена гордост. Образованите елити и стопански издигащите се класи стават носители на националната идея в тези региони (Daskalov 1998, pp. 198 – 200).

Българската общност не остава незасегната от тази мощна политическа енергия, която залива целия европейски континент през XVIII в. Националната идея по българските земи получава своя първи по-популярен израз в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Той за пръв път обосновава идеята за еманципация на българите в балканския свят (Genchev 2010, p. 102), което слага и началото на Българското възраждане и започва полагането на нов пласт – националния. Пласт, който определя в голямата си част обществените и политическите процеси по българските земи в последните 200 години.

Образуването на българската нация до голяма степен съвпада с възрожденската епоха. В това отношение България не се отличава от европейския свят, в който националнообразуващият процес също се извършва именно през

XVIII – XIX в. В средата на XIX в. пък принципът на националното самоопределение достига своя триумф. В този смисъл, ако Българското възраждане по отношение на европейското (Ренесанса) е закъснял исторически процес, то формирането на българската нация съвпада хронологично с общоевропейския процес (Genchev 2010, pp. 328 – 329). Тази изостаналост на Българското възраждане от Европейския ренесанс, разбира се, дава своето отражение. Напредъкът, който Ренесансът осигурява на европейските държави чрез развитието на науката, литературата, архитектурата, музиката и др., полага съвсем различна основа в Западна Европа, на която стъпва националната държава. Предизвикателството пред България е да компенсира чрез форсирана модернизация тези няколко века на развитие на западноевропейските държави, което се оказва твърде тежка задача.

Българският национализъм от XIX в. може да се определи като силно компенсаторен, предизвикан от пренебрежението на околните народи, които вече са тръгнали по национален път, особено гърците, както и от съзнанието за изостаналост от западните общества и стремежа за наваксване. Този национализъм се създава от образован елит, който най-остро чувства разликата с напредналите народи, а освен това бива подложен на унижения заради своя произход. Създаването на национална държава се привива и като основния инструмент за напредък, оттласквайки се от изоставащата Османска империя (Daskalov 1998, p. 216).

Национализмът, като идеологически конструкт, се вписва добре и в политическата култура на българина и неговите обществени възприятия. Идеята за нация сама по себе си е егалитарна. Тя отхвърля съсловните разделения, привилегиите в едно общество и има дълбоко вкоренена идея за политическо равенство. Това се вписва напълно и в българската възрожденска политическа култура. Липсата на аристокрация сред българската общност, доминиращата егалитарност у българина създава комфортна среда за поклъването на националната идея на българска почва.

Националната идея придобива своя първи политически облик, стъпвайки върху последния положен пласт – православния. Борбата за църковна независимост и дистанцията спрямо Цариградската патриаршия успяват да направят този преход и да поставят удобно новия национален пласт върху стария, като по този начин формират втора (национална), надграждаща върху първата (религиозна) идентичност.

След благоприятното въздействие на Цариградската патриаршия спрямо християнското население в рамките на Османската империя идва нов етап. Идеите на Просвещението, Френската революция и национализма заразяват дори и религиозните институции, които под тяхно въздействие променят своите функции и започват да изпълняват чужди национални интереси. Този процес е добре описан от Тончо Жечев:

„Мнозина хронисти и историци са отбелязвали, че още правата, дадени от Мехмед Завоевателя, са направили патриаршията вътрешно по-независима от властта, отколкото тя е била в условията на православния цар. Същевременно една запазена в империята институция като патриаршията, легализирана по съответен начин, не могла да не придобие с течение на времето съответно политическо значение, да не поеме политически и социални функции, тъй като по смисъла на своето съществуване патриаршията започва да представлява „християнския народ“, „рум милет“ пред официалните власти, да се занимава с неговите искания и тежнения, които често далеч надхвърлят религиозните потребности. При това положение не е чудно, че патриаршията постепенно става едно от главните оръдия на гръцкия национализъм, важен фактор при събуждането и оформянето на гръцкото национално съзнание, възродител и въплътител на „Мегали идея“ („голямата идея“) на гърците“ (Zhechev 1975, p. 21).

Преди да се сблъска с османската държава, българското национално движение трябва първо да се освободи от институцията на милетите, а за да се освободи от нея, трябва да се влезе в конфликт с Цариградската патриаршия. Да се отгласнем от гръцкото влияние. Да не станем част от „Мегали идеята“. В този смисъл църковната борба не е просто инструмент или стъпало по пътя към политическата борба, тя е най-важният фундамент на политическата борба.

Църковната борба, разбира се, е политическа борба за национална еманципация, но не на всяка цена. Така например, опитите на Драган Цанков по пътя на униатството не успяват да заразят българите. Не се обръща гръб на православието само защото римокатолическата църква ще ни даде желаната ни църковна самостоятелност. И тук поставеният преди векове и добре улегнал православен пласт изиграва своята роля, като предопределя средния път на църковната борба между конформистката „Цариградска“ и радикалната „униатска“ възможност.

Българският национален пласт се ражда през политическото дистанциране от Османската империя и през културната дистанция от гърците. Ако религията е факторът, който ясно ни разграничава от турците, то при гърците този аргумент не стои. Обединяващият елемент за българската национална общност се явява езикът. Този, който говори нашия език, той е българин. В този смисъл, българският език се явява естествената спойка между хората, населяващи трите географски района – Мизия, Тракия и Македония. Спойката, която ражда българската нация.

В подкрепа на това твърдение можем да цитираме Джошуа Фишман: *„Езикът се разглежда като ключа, който ще отключи величието на етноса и оттам развитието на динамични решения за всички проблеми на съвременната епоха. Твърди се, че разговорните езици на различните етноси*

са велики явления, които освобождават, обединяват и полагат печата на автентичното, а истинността на тези твърдения е действителна и завладяваща. Връзката между езика и етноса се преживява най-силно в Източна Европа“ (Fishman 1986, p. 76) (Todorova 2010, pp. 190 – 191). Езикът е основата, върху която се изгражда новата култура. Оформеният през XIX в. книжовен език създава основата на възрожденската литература, книжнина и изкуство (Genchev 2010, p. 336).

Националната идея е силно подпомогната от настъпилото стопанско оживление по българските земи от средата на XIX в. Иван Хаджийски описва този процес така: *За пръв път във Възраждането се ликвидира сепаратизмът на българските области, който имаше за стопанска основа натуралното затворено стопанство. За пръв път във Възраждането калоферци, котленци престанаха да разбират под думата „отечество“ само своето собствено село. За пръв път във Възраждането думата „държава“ престана да значи за отделния земеделец само неговото собствено имение. За пръв път границите на България се очертаха в тяхната ширина в съзнанието на народа, счупвайки границите на еснафския дюкян, на малката „държава“ на отделния земеделец или на локалния патриотизъм на отделните селища. Как стана това? Пазарът преодоля затвореността на земеделското натурално стопанство. Търговските пътища свързаха отделните селища. Тези пътища станаха артерии на стопанския и културния живот* (Khadzhiiski 2002, p. 66). Икономическият подем позволява освен това по-заможните българи да отделят средства и за финансирането на образователна дейност, която, от своя страна, формира национален елит, възпитава в духа на националната идея.

Националният пласт носи със себе си и най-силното (и първо в историята) озападняване на българите. От XIX в. насам ние сме под пълното културно влияние на Запада. Дори и социализмът, чийто център е на изток, е сам по себе си идеология, родена в Западна Европа. Това озападняване през XIX в. не идва само на крилете на националната идеология, изкована в западната част на континента. Има ясно обособен вътрешен стремеж към Европа, като обратен полюс на изостаналата Османска империя.

Националният пласт е доминиращ за българите в десетилетията след Освобождението, защото тогава той е вече институционализиран с помощта на държавния апарат. Тази бюрократична машина е подчинена на (и на свой ред подчинява) националната идея. Националната идея бива напълно интегрирана в Третата българска държава и става нейна основна идеология. Постигането на идеала Санстефанска България диктува основната политическа линия на страната ни след Освобождението до 9 септември 1944 г. Именно този национален идеал за обединение на всички българи в една държава ни вкарва в няколко войни – Българо-сръбска (1885), Балканска (1912), Междусъюзническа (1913), Първа световна (1914 – 1918) и Втора световна (1939 – 1945). След

тези войни националният пласт се пропуква и разделя на националистически, буржоазнодемократичен и комунистически фрагмент.

Влиянието на пластове в Следосвобожденска България

Формиралите се пластове в продължение на повече от десет века създават фундамента на българската политическа култура преди възстановяването на българската държавност в края на XIX в. Те се оказват основата, върху която стъпва цялата ни последваща 140-годишна история. Формиращите българската политическа култура пластове се оказват особено устойчиви, като дори най-дълбоките политически земетресения, като двете национални катастрофи (1913 г. и 1918 г.), установяването на тоталитарен комунистически модел (1944 г.) или демократичните промени след 1989 г., просто са полагали нови пластове или пък са ставали фрагменти към вече съществуващи пластове, но без да изменят радикално българската политическа култура.

Националният пласт, който се явява и последно положен, става напълно доминиращ в идеологическо отношение след възстановяването на българската държавност през 1878 г. Национализмът е този идеен двигател, който задава дневния ред на българската държава в продължение на повече от шест десетилетия – между 1878 и 1944 г. Краят на Втората световна война оставя България като част от съветската сфера на влияние, с което се налага и социалистически модел. Относително бързо, само за 4 години, моделът на „народните демокрации“ бива бързо заменен с чист сталинизъм. Нищо от изброеното обаче не успява да надмogne напълно културния фундамент на българите, изграждан столетия, и да го замени. И тук не твърдя, че е имало някаква сила съпротива срещу налагането на идеологическия монопол на комунистическата партия. Под него обаче стои фундаментът на българската политическа култура, който бавно и полека започва да завладява комунистическата идеология, да я побългарява и да връща националния разказ там, където е бил оставен на 9 септември 1944 г. Или по друг начин казано – последно положеният национален пласт завладява една идеология, наложена отвън, подчинявайки я на вече положените пластове в българската политическа култура.

Нека вземем като пример няколко маркера, чрез които ще видим съвсем ясно този обрат. Нужно е само да разгледаме промяната в политиката на Българската комунистическа партия (БКП) в три направления: македонския въпрос, културната политика и отношението към малцинствените общности.

Македония е тема от изключително значение за българския национален разказ след Освобождението. Тя остава най-голямата кървяща рана за поколения българи. Новата доминираща идеология след средата на 40-те години, отхвърляща напълно национализма, започва стъпки за подготовка на създаване на обща балканска федерация с Югославия, в която Македония (Вардарска и Пиринска) ще бъде отделен федерален субект по настояване на самия Тито.

Съгласието на Сталин по този въпрос води до политика на „културна автономия“ и изграждане на македонско самосъзнание в Пиринско със съдействието на българските власти. Разривът между югославския и съветския ръководител през 1948 г. спира тази инициатива. Идеологическият завои е налице в началото на 60-те години, след като Живков ревизира напълно македонската политика в няколко направления: 1) непризнаване на историческите корени на македонската нация; 2) непризнаване на отделен македонски език; 3) непризнаване на наличието на македонско самосъзнание във Вардарска Македония, към онзи момент част от Югославия; 4) населението на Пиринска Македония се приема като част от българската нация и там не съществува никакво македонско национално самосъзнание. (Стенографски протокол на пленум ЦК на БКП от 11 – 12 март 1963, с. 274 – 287).

Сталинизмът не подминава културната сфера, като съветското влияние бива наложено от самия център – Москва, чрез прилагане на постановления на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) за отделни изкуства и чрез копиране на вече изградени съветски културни институции. Нещо повече – на творците е наредено да следват стриктно съветското изкуство, което неминуемо потиска източноевропейската интелигенция, подчинява я на съветските образци и я поставя в положение да бъде поучавана от своите съветски колеги (Kalinova 2011, p. 113). Тази нова линия в културната политика, разбира се, е свързана и с изкореняването на националните традиции в изкуството и стриктното следване на партийната линия, което единствено може да доведе до признаването на един или друг артист. И тук завоят идва някъде през 60-те, като по-различната линия в сравнение с периода на сталинизма личи в историческата литература, където още във втората половина на 60-те години постепенно класово-партийният прочит бива заменен от хомогенния национален разказ за българската история. Двата тома от първата история, написана от позициите на марксизъм-ленинизма, които са издадени през 1954 г. и 1955 г., веднага след десталинизацията са преработени и още в началото на 60-те години се появява разширен вариант в три тома (т. I 1961, т. II 1962 и т. III 1964 г.). От средата на 70-те години българската културна политика е доминирана напълно от подготовката на празненствата по случай 1300 години от основаването на българската държава, което, само по себе си, е апотеоз на национализма. Еволюцията в кинематографията също недвусмислено доказва идеологическия завои на БКП. Без да се впускаме в подробни описания на отделните продукции, необходимо е само да маркираме тематиката през 50-те години: антифашистката съпротива. Две десетилетия по-късно е нужно само да упоменем заглавията на филмите, някои от които говорят сами за себе си, а много от тях са добре познати и до днес на българския зрители: „Козият рог“ (1972), „Под игото“ (1976), „Апостолите“ (1976), „Записки по българските въстания“ (1976), „Мера според мера“ (1981), „Златният век“ (1984), „681 – Величието на хана“ (1984), „Време разделно“ (1988)

и много други. Тенденцията в киното е към исторически теми, при това с изявен националистически характер.

В първите години след 1944 г. се подхожда с очевидна толерантност към малцинствените общности, като се взимат и проактивни действия в тази посока – увеличават се турските училища, създават се нови турски читалища и детски градини, възстановяват се турски периодични издания. Нещо повече – в новата конституция от 1947 г. се признава наличието на национални малцинства, а те по конституция имат право да учат на майчин език. Нещо, което не присъства в нито една друга българска конституция до днес. След постепенни стъпки на все по-репресивно отношение спрямо малцинствата, още от 60-те години, режимът в последните си години предприема „възродителен процес“ по смяна на имената на българските мюсюлмани, последван от масово изселване на над 350 хиляди български турци, добило името „Голямата екскурзия“.

Наслоените пластове, формирали определена специфична политическа култура, продължават да дават отражение и в хода на Прехода. Въпреки че последният пласт на национализма вече отстъпва позиции, той продължаваше да има своето отражение и след демократичните промени. През 90-те години БСП продължава да пази националната карта като част от политическия си арсенал, а след 2005 г. серия от националистически формации добиха парламентарно представителство.

Но и отвъд това, политическата ни култура, добита от пластове, както и белезите, оставени от социалистическия режим, дават сериозно отражение на последните повече от три десетилетия демократично развитие. Общата ни балканска съдба, формирана от географския, балканския и православния пласт, придава отличителни черти на политическата ни култура, която можем да видим и до днес.

Така например не само българите, но и всички балкански общества, като цяло, хранят дълбоко недоверие към държавата, което до голяма степен се дължи на факта, че в продължение на векове на османската държава се гледа като на чужда институция, най-вече поради открита идентификация с исляма и вътрешната идентификация с османската/турската етничност. Социалистическият период, без съмнение, също дава своя принос в утвърждаването на тези нагласи спрямо държавата и засилва чувството за нея като нещо чуждо. Хроничното недоверие към властта пък можем ясно да проследим в данните от отношението на българите спрямо изпълнителната и законодателната власт. В последните 33 години има само няколко кратки периода от по няколко месеца, в които доверието към правителството и към парламента е надвишавало недоверието.

Егалитаризмът е характерна черта не само за българите, но и за балканските народи, като цяло. Дълбоката причина е отсъствието на местна аристокрация на Балканите от поне седем века. След установяването на османската власт над Балканите аристократичните елити на отделните балкански народи

или са физически елиминирани, или са маргинализирани посредством отнетите им благороднически права и привилегии¹. Тези исторически обстоятелства, както и липсата на легитимен управляващ елит поради чуждия характер на османската държава за балканските народи правят егалитаризма една от силно изразените черти на политическата ни култура. Социалистическият период допринася още веднъж за допълнителното утвърждаване на егалитаристките нагласи в българското общество. Тази форма на егалитаризъм води още веднъж и до хронично недоверие към елита.

ЛИТЕРАТУРА

- АРИСТОТЕЛ. 1995. *Политика*: София: Отворено общество.
- ГЕНЧЕВ, Н., 1988. *Българската култура XV – XIX в.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ГЕНЧЕВ, Н., 2010. *Българско възраждане*. София: Изток – Запад.
- ДАСКАЛОВ, Р., 1998. *Между Изтока и Запада. Български културни дилеми*. София: ЛИК.
- ДЕТРЕЗ, Р., 2015. *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя XV – XIX в.* София: Кралица Маб.
- ДЖУДЖЕВ, С., 1977. *Музикографски есета и студии*. София: Музика.
- ЖЕЧЕВ, Т., 2013. *Българският Великден или страстите български*. София: Изток – Запад.
- ЖЕЧКОВА, Н., 2019. *Политическата култура на българските турци*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ИВАНОВА, Е., 2005. *Балканите: съжителство на вековете*. София: Нов български университет.
- КАЛИНОВА, Е., 2011. *Българската култура и политическият императив (1944 – 1989)*. София: Парадигма.
- МУТАФЧИЕВ, П., 1992. *Книга за българите*. София: Издателство на БАН.
- МАКИАВЕЛИ, Н., 2014. *Владетелят*. София: Изток – Запад.
- ТОДОРОВА, М., 2010. *България. Балканите, светът: идеи, процеси, събития*. София: Просвета.
- ТОДОРОВА, О., 1997. *Православната църква и българите XV – XVIII век*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- ТОЙНБИ, А., 2022. *Изследване на историята, Том 1*. София: Захари Стоянов.
- ХАДЖИЙСКИ, И., 2002. *Оптимистична теория за нашия народ*. София: Изток – Запад.

REFERENCES

- ALMOND, G., VERBA, S., 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- ARISTOTEL, 1995. *Politika*. Sofiya: Open Society [in Bulgarian].
- DASKALOV, R., 1998. *Mezhduraznoshtna i Zapadna. Balgarski kulturni dilemi*. Sofiya: LIK [in Bulgarian].
- DETREZ, R., 2015. *Ne tarsyat gartsii, a romei da badat. Pravoslavna kulturna obshtnost v Osmanskata imperiya XV – XIX v.* Sofiya: Kralitsa Mab [in Bulgarian].
- DZHUDZHEV, S., 1977. *Muzikografski eseta i studii*. Sofiya: Muzika [in Bulgarian].
- FISHMAN, J. A., 1986. Social Theory and Ethnicity: Language and Ethnicity in Eastern Europe. *Peter Sugar, ed. Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Santa Barbara, p. 76.
- GENCHEV, N., 1988. *Balgarskata kultura XV– XIX v.* Sofiya: University Press „Sv. Kliment Okhridski“ [in Bulgarian].
- GENCHEV, N., 2010. *Balgarsko vazrazhdane*. Sofiya: Iztok-Zapad [in Bulgarian].
- IVANOVA, E., 2005. *Balkanite: suzhitelstvo na vekovete*. Sofiya: Nov balgarski universitet [in Bulgarian].
- KALINOVA, E., 2011. *Balgarskata kultura i politicheskiyat imperativ (1944 – 1989)*. Sofiya: Paradigma [in Bulgarian].
- KHADZHISKI, I., 2002. *Optimistichna teoriya za nashiya narod*. Sofiya: Iztok – Zapad [in Bulgarian].
- KITSIKIS, D., 1985. *L'Empire ottoman*. Paris: Presses Universitaires de France.
- LIJPHART, A., 1999. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. Yale University Press.
- MACKINDER, H. J., 1904. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, Vol. 170 No. 4, pp. 298 – 321.
- MACKINDER, H. J., 1919 – *Democratic Ideals and Reality*. New York: Henry Holt and Company.
- MAKIAVELI, N., 2014. *Vladetelyat*. Sofiya: Iztok-Zapad [in Bulgarian].
- MUTAFCHIEV, P., 1992. *Kniga za bulgarite*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN [in Bulgarian].
- TODOROVA, M., 2010. *Bulgariya. Balkanite, svetut: idei, protsesi, subitiya*. Sofiya: Prosveta. [in Bulgarian].
- TODOROVA, O., 1997. *Pravoslavna tsarkva i bulgarite XV – XVIII vek*. Sofiya: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“ [in Bulgarian].
- TOINBI, A., 2022. *Izledvane na istoriyata, Tom 1*. Sofiya: Izdatelstvo „Zakhari Stoyanov“ [in Bulgarian]. University Press „Sv. Kliment Okhridski“ [in Bulgarian].

ZHECHEV, T., 2013. *Balgarskiyat Velikden ili strastite bulgarski*. Sofiya: Iztok – Zapad [in Bulgarian].

ZHECHKOVA, N., 2019. *Politicheskata kultura na balgarskite turtsi*. Sofiya: University Press „Sv. Kliment Okhridski“ [in Bulgarian].

BULGARIAN POLITICAL CULTURE: LAYERS OF FORMATION

Abstract. In the article, I outline the main layers that are fundamental to the construction of Bulgarian political culture. At the beginning of the text, I clarify the concept of political culture. The examined layers are four: geographical, Balkan, Orthodox, and national. These layers, in particular, have a determining influence on the character of Bulgarian political culture in the modern history of Bulgaria.

Keywords: political culture; layers; geography; Balkans; Orthodoxy, nationality

✉ **Dr. Dimitar Ganev, Assist. Prof.**

Sofia University

Faculty of Philosophy

Department of Political Science

E-mail: dganev@uni-sofia.bg